

TOPLUMSAL GELİŞMENİN VE İLERLEMENİN ÖNÜNDEKİ ENGEL: ATALAR KÜLTÜ VEYA PATERNALİZM

SOCIAL DEVELOPMENT AND PROGRESS BEFORE BARRIER: GRANDFATHERS CULTURE OR PATTERNALISM

Musa TURŞAK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı
Ağrı-Türkiye
mtursak@agri.edu.tr

Atf gösterme: Turşak, M. (2017). Toplumsal Gelişmenin ve İlerlemenin Önündeki Engel: Atalar Kültü veya Paternalizm, *Universal Journal of Theology* 2 (3), 198-206.

Geliş Tarihi:
19 Eylül 2017
Değerlendirme Tarihi:
20 Eylül 2017
Kabul Tarihi:
29 Eylül 2017

© 2017 UJTE
E-ISSN: 2548-0952
Tüm hakları saklıdır.

Öz: İnsanın hayatında en çok hissettiği temel olgulardan birisi de değişim ve gelişimdir. Bu durum bireysel hayatta olduğu gibi toplumsal hayatta daha çok müşahade edilmektedir. Bu bağlamda klasik ifadeyle “değişmeyen tek şey değişimdir” diyebiliriz. Ama insanların değişime karşı çoğu zaman direnç gösterdiğini görmekteyiz. Bu durum, yeni olmayıp insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Çünkü değişimin doğasında her zaman için bir stres, kaygı ve belirsizlik vardır. Değişince hayatından bazı şeylerin yok olacağını düşünen insanlar olabildiğince değişime direnirler. Değişince zarar edeceğini düşünen, zarardan kaçınma eğilimi yüksek olanlar; gelecekte olabilecek sorunlar, belirsizlik korkusu ve yabancı olduğu şeyden korkma gibi kötümser endişeler değişimi engelleyen temel faktörlerdir. Biz bu çalışmada değişimin bir ihtiyaç olduğunu vurgularken çeşitli endişelerle değişime kendisini kapatan ve direnen insanların zihinsel arka planını ve temel özelliklerini İslami bakış açısıyla irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Kur'an, Değişim, Kült, Ata, Taklit, Gelenek, Gelenekçilik, Özeleştiri.*

Abstract: One of the most basic feelings in a person's life is change and development. This situation is observed more in the social life as it is in the individual life. In this context, we can say in classical terms "the only thing that does not change is change". But we see that people often resist resistance to change. This is not new, but as old as human history. Because the nature of change is always stress, anxiety and uncertainty. When changed people who think that something from their life will disappear will change as much as possible. Those who think that they will be harmed when they change, those who have a high tendency to avoid harm; pessimistic worries such as future problems, fear of uncertainty and fear of what is stranger are the main factors preventing change.

Keywords: *Qur'an, Change, Cult, Ancestor, Imitation, Tradition, Traditionalism, Self-criticism.*

1. GİRİŞ

İnsanlarda güçlü bir aidiyet duygusu ve eğilimi vardır. Bundan dolayı ait oldukları şeylerden kolay kolay vazgeçemedikleri gibi, alışkanlıklarından ve bildikleri yoldan da kolay kolay vazgeçmek

istememezler. Klasik ifadeyle sık sık duyduğumuz “bu da nereden çıktı, eski köye yeni adet mi getiriyorsunuz?” yaklaşımı değişimi gereksiz gören ve değişime direnen anlayışın dışı yansımasıdır. Zira değişimin getireceği korku ve belirsizlik insanın çoğu zaman ona direnç göstermesine neden olur. Halbuki değişmek çabayı, düşünce ve davranışta etkin bir şekilde hareket etmeyi gerektirir. Birey ise değişime karşı alıştığı ve benimsediği rahat ortamını bırakmak istemez. Sıkıntı verse de birey artık sorunlarıyla yaşamaya alışmıştır. Değişimin getireceği kaygı ve stresi yaşamaktansa problemiyle yaşamaya devam etmek daha kolay gelir. Kontrolü-özellikle bencilce sürdürdüğü kendi hayatı üzerindeki kontrolü- kaybetme korkusu değişimi kabullenmeye en büyük engeldir. Kimi çevreler değişmeyi güçsüzlük saysalar da bunun, gerçekte hiçbir alakası yoktur. Çünkü değişme gelişmeyi, gelişme de olgunlaşmayı sağlamaktadır. Bireysel veya toplumsal değişikliklere gösterilen direnç, gelişmenin ve olgunlaşmanın önündeki en büyük engeldir. Nitekim toprağa atılan bir tohum, rüzgârdan, güneşten ve soğuktan çekinip yeryüzüne çıkmaktan korkarsa yer altında çürüyüp gidecektir.

1. Toplumsal Gelişmenin ve İlerlemenin Önündeki Engel: Atalar Kültü veya Paternalizm

İnsan henüz anılmaya değer bir şey değilken (İnsan: 76/1-2) Allah’ın lütfu ile varlık alemine çıkarılmıştır. İnsanları kendisine ibadet etsinler diye yoktan varlık alemine çıkaran Allah (c.c.), yaratılış gayelerine uygun yaşayabilmeleri için her türlü imkânı onlara daha baştan vermiştir. Bu imkanların başında; fitrat üzere yaratılmaları, akıllı ve irade sahibi olmaları, göz, kulak vb. organlara sahip olmalarını sayabiliriz. Yaratılış gayesine aykırı davrandığımda insanın ileride herhangi geçerli bir mazereti olmasın diye, Allah (c.c.), insana bunca ikramda bulunmuştur. Ancak her doğan insan bir toplum içerisinde ve o topluma özelliğini veren kültür ortamı içerisinde bulur kendisini. Birey kültür ortamıyla başlattığı etkileşim sürecini bir ömür boyu devam ettirir. Fertler bir yandan mevcut kültürle hayatlarını şekillendirirken, diğer yandan bu kültürü yeni yetişen nesle aktarma uğraşına girerler. Başta yetişen nesil olmak üzere bütün toplum bireyleri kültür ortamına adapte olmak için çaba harcar. Zira sosyal bir varlık olan insan doğal olarak, önceki nesillerin devretmiş olduğu fikirleri, inançları, davranış kalıplarını benimser, sahiplenir. Sahiplenilen bu sosyal normlar nesiller boyu sürekliliğini korur. Geçmiş nesilden alınan sosyal normların en belirgin özelliği süreklilik arz etmesi ve sürekliliği sağlayan ataların üstünlüğü fikridir (Armağan, 1992, s.19). Bu nedenle insanın çok kere ataların arkasına sığınarak yaptığı hatalara, işlediği günahlara bir kılıf bulmanın gayreti içinde olduğu görülmektedir: “Onlara Allah’ın indirdiği Kur’an’a tabi olun denildiği zaman derler ki; hayır biz atalarımızı hangi inanç üzerinde bulduysak, ona tabi oluruz. Şeytan onların atalarını cehenneme çağırıyor idiyse de mi?” (Lokman, 31/21). Demek ki akıllı, hür iradesi ve diğer hassalarına rağmen kişinin atalarını körü körüne taklit etmesi kabul edilebilecek bir durum değildir. Bu ayette geçen “Şeytan onların atalarını cehenneme çağırıyor idiyse de mi?” ifadesinde Allah (c.c.), insanların körü körüne hiç düşünmeden atalarının yanlışlarını bile bile, sürdürmelerini çok a bir şekilde eleştirmektedir.

Bu ve benzeri ayetlerde (bkz. Bakara, 2/170; Maide, 5/104; Mü’minun, 23/24; Kasas, 28/36) eleştirilen husus, körü körüne, hiçbir akli dayanakları olmadan atalarını taklit etmeleridir. Sözlükte taklit “başkasının ef’al ve hareketına ittiba etmektir.”(Bilmen, ts. s. 17) Usul terimi olarak taklid, delilini bilmeksizin, sözü hucet olmayan kişiden, başkasının görüşünü almaktır. (Şaban, 2007, s.448) Geçmişin birikiminden faydalanmak elbette bir gereklilik olup taklitten sayılmaz. Düpedüz taklide yönelen insanlar iradesini ve aklını kullanmaktan aciz, köle ruhlu kişilerdir. Öyle bir taklit ki taklit ettikleri şey doğru mu, yanlış mı bunun üzerinde hiç ama hiç düşünme ihtiyacını duymazlar. (Şimşek, 2015, s. 549). Örneğin inkârcılar varoluşun gayesini, eşyanın ve realitenin hakikatini araştırmadığı gibi kendilerine miras kalan gelenek ve değerleri sorgulayıp akıl süzgecinden geçirmezler. Hâlbuki doğası gereği insan düşünen sorgulayan bir varlık olarak varlık sahasına çıktığı andan itibaren kendini, ilgi ve algı alanına giren her varlığı idrak ettiği her şeyi sorgulamaya başlar (Şimşek, 2017, s. 7). Buna karşı cahiliye toplumu dediğimiz İslam’ın ilk muhatabı Mekkeli

müşriklerle beraber diğer cahiliye toplumlarında gelenekçi anlayış geçmişin tartışılmasına, atalardan miras alınan sosyal normların analiz edilmesine ve seçmeciliğe tabi tutulmasına karşı çıkar; *“Onlara Allah’ın indirdiğine uyun denilince, hayır atalarımızı bulduğumuz şeye uyarız derler; ya ataları bir şey akl edemeyen ve doğru yolda olmayan kişiler idiyeler?”*(Bakara, 2/170).

Taklitçilik şirkin ayrılmaz niteliklerinden birisidir. Kur’ân-ı Kerim, ataları taklit ve onlara uyma bahanesiyle dünya ve âhiretle ilgili hakikatleri inkâr etme anlayışını birçok âyette kınamaktadır: *“Hayır, yalnızca, biz atalarımızı bir ümmet üzere bulduk. Biz de gerçekten onların izleri üstünde doğruya erdirilmişleriz”* dediler. *İşte böyle, senden önce hangi memlekete kötü sonuçları haber veren bir peygamber gönderdiysek, mutlaka onların önde gelenleri, Biz atalarımızı bir ümmet üzere bulduk, biz de onların izine uymuşlarız, demiştir. O peygamberlerden her biri; Ben size atalarınızı üzerinde bulduğunuzdan daha doğrusunu getirmiş olsam da mı? dediler. Onlar da; Bizler o sizin gönderdiğiniz şeyleri tanımıyoruz dediler”* (Zuhruf,43/22-24). Yeniliğe ve yeni olan her şeye bütün algılarını kapatan, aklını kullanmadığı için doğru ile yanlış birbiriyle kıyaslayamayan ve geçmişi mutlak doğru olarak kabul eden böyle bir anlayış gelişmenin ve ilerlemenin önündeki en büyük engeldir.

Görüldüğü gibi bu ayetler, müşrik ataların ve onlardan devralınan geleneklerin, hakim güçlerin elinde birer paravana ve maske olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak burada ilginç olan nokta, savunmanın yine ataların arkasına gizlenerek yürütülmek istenmesidir. Yani müşrikler, işledikleri cinayetleri, haksızlıkları ve insan haysiyetini ayaklar altına alan uygulamalarını ataların arkasına sığınarak, yaptıklarını meşrulaştırmaya çalışmalarıdır. Zamanımızda da benzer yaklaşımlarla karşılaşmak mümkündür.

Bu tür karşı koyma ve yeniliğe direnç göstermeleri doğal olarak, onların gözünde, mevcut toplumsal nizamdan, herhangi bir kopuşu gerektirecek yahut ne denli hafif tarzda olursa olsun, aşiret büyüklerinden devraldıkları adetlerin itibarına gölge düşürecek her şeyin kötü olduğunu ifade eder. İslam’ın başlattığı ahlaki ıslahatın doğasında ise, kavimlerin hiçbir adet ve geleneğinin kutsiyetinin olmadığıdır. (İzutsu, ts., s. 72). Dolayısıyla Kur’ân-ı Kerim bu toplumsal yapıyı (Cahiliye anlayışını) Hakk’ın tezahürüne en büyük engel olarak kabul etmiş; akli incelemeyi, delillere sarılmayı bilinçli ve insanca yaşamayı önermiştir. İslamiyet’in gelişi ile İslam öncesi ahlakî hayatın rehber ilkesi olmuş olan aşiret temelleri yahut “atalarımızın adetleri” dedikleri kuralların yerine, tümüyle Allah’ın mutlak iradesine dayalı yeni bir ahlak anlayışı getirilmiştir (İzutsu, ts, s.71).

İslâm’ın daha en başta mücadele sahasına koyduğu ve değiştirmeyi başardığı toplumun geleneksel yapısı içerisinde ısrarla sürdürülen ve her yönüyle şirk inancına dayanan bu dini anlayışı incelediğimizde, dini inanç ve motif olarak kabul edilen bu tür davranışların samimi ve inanca dayalı bir insan ifadesi olmadığı, körü körüne atalara bağlılık, örf ve töreleri her pahasına korumak olduğu görülür. Bilhassa İslâmî tebliğin Mekke devrinde nazil olan ayetler, İslam öncesi Arap toplumun din anlayışına ışık tutmaktadır. *“Ayetlerimiz onlara apaçık olarak okunduğu zaman; Bu adam sizi babalarınızın taptıklarından alıkoymaktan başka bir şey istemiyor derlerdi. “Bu Kur’ân düpedüz bir uydurmadan başka bir şey değildir derlerdi. Hak, inkâr edenlere geldiğinde, onun için: bu apaçık bir büyüdür, demişlerdi”* (Sebe, 34/43).

1.1. Atalar Kültü

Cahiliye döneminde de görüleceği gibi insanın içinde yaşadığı kültürden edindiği normlardan bir anda sıyrılmaması, onlardan vazgeçmesi oldukça zor bir iştir. Bu tür kültürel değerler önceki nesillerden miras olarak alınmış ve bireylerin benliğine, karakterlerine derinlemesine yerleşmiş, onların kişiliklerinin adeta ayrılmaz bir parçası olmuştur. Aynı şekilde toplum hayatında batıl inançlar, kötü alışkanlıklar ve hurafeler hakim olunca, bu insanları atalarında taklit yoluyla devraldıkları bu inanç ve alışkanlıklardan uzaklaştırmak ve ayırmak imkânsız gibidir. İşte toplumun yapısını oluşturan batıl inanç ve kötü alışkanlıklar insanları hakikatleri idrak etmekten ve hakka itaatten alıkoyan en önemli sosyal motiflerden birisi olur. Bu sosyal motiflerden biri de atalar

kültüdür. Kur'an'da en çok üzerinde durulan, hidâyetin, gelişmenin önüne bir engel olarak dikilen ve bir inkar motivi olan atalar kültü, inkârın tarihi sebebi de sayılabilir. En genel anlamıyla kült; Tanrı ya da tanrı kabul edilen şeylere saygı göstermek ve tapmak, onlara bağlılığı ifade eden söz ve hareketlerde bulunmaktır. Antropolojideki kullanımında ise kült, tanrı ya da tanrılarla ilişki içindeki belirli bir grubun inançları (SBA, “kült”, II/427) ve yerel özellikler taşıyan dini eylemlerini ifade eder (Akalin vd., 2011, s. 1558). Kültler, kilise ve mezheplerin aksine hakikatin başka gruplar tarafından da temsil edilebileceğinin bir yansımasıdır (Çelik, 2013, 288). İslam'ın bu olguya bakışı ise tamamıyla vahiy eksenli olup, mutlak otorite Allah ve O'nun adına peygamberlerine ait olup tevhid inancıyla doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda tevhid inancı içinde kendisine yer bulamayan dini mahiyetli geçmişten süregelen ne kadar uygulama varsa ilga edilmiş yani yürürlükten kaldırılmıştır.

“*Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter*” deyip atalarının yanlış inançlarını ve hayat tarzlarını hiç sorgulamadan körü körüne sürdürerek hak dine karşı direnen inkârcıların tutumlarını anlatıp eleştirme bağlamında taassuba işaret eden ifadeler birçok âyette yer almakta, insanlar düşünerek ve bilerek inanmaya çağırılmaktadır (Bkz. Mâide, 5/104; Enbiyâ, 21/52-54; Lokmân, 31/21-22.). Bir âyette, Allah'ın bildirdiği gerçeklere uymaları istendiğinde atalarının tuttuğu yolda yürüyeceklerini söyleyen müşrikler, atalarının akla uygun davranıp davranmadığı, tuttukları yolun doğru olup olmadığı üzerinde düşünmeye ve sorgulamaya davet edilmekte, bilinçsizce atalarının yolunu izleyenler çobanın sesine göre hareket eden sürüye benzetilerek, “*Onlar sağır, dilsiz ve kördür, çünkü akıllarını kullanmazlar*” (Bakara, 2/170-171) şeklinde eleştirilmektedir.

Varoluş için özgüvene sahip olmayan, bağımlılık duyguları yüksek, “paternalist” yani babacı, babayı ve atayı kutsallaştıran anlayışlar kendi çözüm ve modernizmini oluşturamadığı için iç huzuru sağlayamazlar (Tarhan, 2015, s. 19). Evde babanın son sözü söyleyen otorite, ailenin başkanı ve karar verici makam olarak bilinen ataerkil toplumlarda, kişinin denetim ya da baskı altında olmadığı halde, kendi özgür iradesi ile alabileceği kararlardan daha iyisinin, daha yararlısının babacı rolüyle atalar tarafından alınabileceği ileri sürülerek kişi veya kişilerin özgürlüğüne müdahale edilmesi olarak bilinen “paternalizm” aslında ahlaki ilkeye bir saldırıdır (Bakircioğlu, 2016, s. 137). Bu anlayıştan hareketle “Kurtar bizi baba” gibi paternalist yaklaşımlar özeleştirme yaptırmaz ve gelişmeyi engeller; bu tür toplumların yazılı olmayan kuralları, inançları ve kutsalları vardır. Bu nedenle travmayı çözmekte zorlanırlar. Bağımlı kişilik eğilimi olan bireyler, kendi potansiyellerinin farkında olmadıkları için mevcudu en iyi kabul eder ve bundan daha iyi olabilecek şeylere ihtimal vermezler. Bu nedenle geçmişten tevarüs edileni kutsarcasına savunurlar. Diğer taraftan yabancıları oldukları yenilik, değişim ve gelişim kavramlarına ihtiyatla yaklaşılırlar.

1.2. Gelenek ve Gelenekçilik

Gelenek ile gelenekçilik ayrı ayrı olgulardır; gelenekçilik, geleneği araçsallaştırma isteğidir. Bir başka deyişle kişinin geleneği kendi amaçları doğrultusunda kullanma eğilimidir. Gelenekçi toplumlar batıl ve işlevini yitirmiş değer yargılarına son derece bağlı ve yeniliğe kapalıdırlar. Bilinen hemen hemen tüm toplumlar değişik ölçülerde de olsa bu özelliğe sahiptir. Sorgulama alışkanlıkları olmayan insanların gelenek ve göreneklerinden vazgeçip yeni düşünceleri kabul etmeleri zor bir iştir. Belki de en zor iş kişinin alışkanlıklarından vazgeçmesidir. Özellikle toplumun yaşlı kesiminde eskiye bağlılık hissi gençlerden daha güçlüdür. Atalarından devraldıkları gelenek ve değerleri körü körüne izleyenler, bu gelenekleri uyulması gerekli bir otorite olarak kabul ederler. Geleneklerin otoritesini benimsemiş olmak Allah'ın otoritesini benimsemeye engel olur (Kasapoğlu, 1997, 206-211).

Allah insanlara peygamber göndermiştir. Onlara iman etmeyip vahiyden uzaklaşan toplumlar ilahi azaba duçar olmuşlardır. Allah yeni bir toplum inşası tufan vb. göndermiştir (Gül, 2013, 193). Nitekim uzun zaman vahiy tecrübesinden mahrum kalan Arap toplumu pagan kültürü olarak bilinen şirk inancını benimsemiş, fitrat çizgisinden oldukça uzaklaşmıştı. Muharref birer din olan Yahudi ve Hristiyanlık da insanların dini ihtiyaçlarını karşılamaktan ve insanlığı içine düşüğü girdaptan çıkartmaktan bir hayli uzaklaşmıştı. Yaşadığı çeşitli sıkıntılardan bunalan toplumun her kesiminden

insanlar, yeni bir din ve bir peygamber beklentisi içindeydi. Fakat herkes yeni gelecek olan peygamberin ait olduğu toplumdan olmasını beklediği için çoğu kişi kıskançlığından dolayı yeni gelen peygambere inanmadı. Kur'an'ın ifadesiyle özellikle ehli kitap diye tarif edilen Yahudi ve Hristiyanlar Hz. Peygamber'i kendi öz evlatlarını tanıdıkları gibi peygamber olduğunu biliyorlardı. Yine de kıskançlıklarından ötürü inanmadılar. *“Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi), öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir gurup bile bile gerçeği gizler”*(Bakara, 2/146). Toplumun önemli bir kısmı ise değişimden korktukları için yeni dine direndiler. Dolayısıyla İslam'ın gelişi, kimi çevrelerce büyük heyecana sebep olurken kimilerince de şaşkınlık ve endişeye sebep olmuştur. Tüccar mantığına sahip, gücü elinde tutan toplumun elit kesimi; yeni dinin gelişi ile ayaklarının altındaki zeminin kayacağından endişelendikleri için yeni dine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Bu kesimler farklı din ve aşirete mensup olsalar da İslam düşmanlığında kolaylıkla anlaşabiliyorlardı. Diğer taraftan cahiliye döneminin gayri insani uygulamalarından bıkan ve toplumun çoğunluğunu oluşturan kesimler ise günlerce çölde susuz kalmış bir insanın suyu gördüğünde duyduğu sevinç gibi yeni dini büyük heyecanla ve sevinçle karşıladı. (Suruç, 2016, s. 185) Takvadan başka hiçbir üstünlüğü kabul etmeyen İslam; şimdiye kadar çeşitli vesilelerle dışlanmış, ötekileştirilmiş, gururu incitilmiş ve zulme uğramış tüm mazlumların umudu olmuştur. Kısacası İslam'ın gelişi ile insan yeniden insanlığı ile gurur duyar hale gelmiştir.

Atalardan tevarüs edilen her bilgi ve tecrübeye mutlak doğrudur denilemediği gibi mutlak anlamda yanlıştır, da denilemez. Cahiliye dönemi insanların dahi, kişisel olsun, toplumsal olsun, herhangi bir eylemin, standarda vurup, doğruluğuna yahut yanlışlığına, iyi ya da kötü oluşuna hükmedebilmelerini temin eden kılı kırk yarar davranış kuralları vardı. Ancak iyi ve kötü, doğru ve yanlış birbirinden ayırabilecek tutarlı ve nazari bir temelden yoksundu (İzutsu, ts., s. 71). İslam ahlak nizamında ise tam tersine her olgun insanın yaptığı gibi aklını kullanarak, peygamberlerden tevarüs edilen tevhide dayalı iman kapsamında bilgi seçilerek ve sorgulanarak alınmaktadır. Nitekim Kur'an'da bu konuda şöyle buyrulmaktadır; *“Yoksa siz Yakub'un, ölüm döşeginde iken çocuklarına, “Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?” dediği, onların da, “Senin ilâhına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler O'na boyun eğmiş Müslümanlarız” dedikleri zaman orada hazır mı bulunuyordunuz?”*(Bakara, 2/133). Dikkat edilirse Hz. Yakup'la çocukları arasında geçen konuşmada da ataların ilahına vurgu yapılmaktadır. Ancak burada farklı olan husus “tek bir ilah” vurgusudur. Yani her türlü ilah kavramı değil, tek bir ilaha dayalı tevhid inancına vurgu yapılması; bu gibi durumlarda seçici olmanın ne kadar önemli olduğuna işaret edilmektedir.

İslam'ın en çok tenkid ettiği uygulamaların başında insanların körü körüne atalarını taklit etmeleridir. Olgun insan taklit etmez. Edindiği bilgiyi sorgular, faydalı ise uygular. Değilse de ıslah ederek, kendine uygun hale getirip ondan faydalanır. Cehaletin karanlığına gömülen insanlar ve özellikle Arap toplumu hemen her alanda hayatı çekilmez hale getiren çeşitli problemlerle boğuşmaktaydı. Çapulculuğu kendine geçim ve övünç kaynağı haline getiren kimi kabileler, haksız yere servetlerine servet katarak diğerlerine yaşam hakkı tanımazken, kimileri de insanı insanlığından utandıracak sefahete ve ahlaksızlıklara öncülük yapıyorlardı. (Suruç, 2016, s.149) Buna karşın, Hz. Peygamber daha kendisine peygamberlik gelmeden önce “Hilfu'l-füdul” denilen “erdemliler cemiyeti”ne katılmış, toplumsal sorunların çözümünde kilit rol oynamıştır. Bütün bunların arasında, cahiliyenin kesif karanlığını yaran İslam güneşi doğdu. İslam, bütünsel bir bakışla hayatın tüm alanlarına müdahale etti. Hz. Peygamber Risâlet görevine başladığında cahiliye döneminde süregelen uygulamalardan tevhid inancına ters düşenleri temelden kaldırarak ilğa¹ etmiş, diğer taraftan bir kısmını da ıslah ederek ibka² etmiştir.

Cahiliye dönemi kutsalın dejenere edildiği bir dönemdir. Fıtratı bozulan, tevhid inancı yön değiştiren cahiliye insanı başka varlıklara meylederek onlara tapmıştır.(Gül,2014,s.109) İslam, cahiliye dönemi uygulamalarının tevhid inancıyla çelişen kutsalı tahrif eden unsurlarını yasaklayarak

¹İlğa: Bir şeyin varlığını ortadan kaldırma. (Akalin., a.g.e., s. 1174)

²İbka: Kısmen zararlı olan bir şeyi ıslah ederek ondan faydalanmak. (Ayverdi, a.g.e., “İbka” md., s. 568)

işe başladı. Çünkü İslam, insan hayatını çekilmez hale getiren bu uygulamaları temelden değiştirirken kimi zaman da bazı uygulamaları ıslah ederek devam etmesine müsaade etmiştir. Bu amaçla öncelikli olarak tevhid inancını yerleştiren İslam, taabbudi boyutu olan uygulamaları da gözden geçirmiştir. Bu bağlamda olmak üzere örneğin insanlık tarihi kadar eski olan kurban ibadetine, taabbüdi yönünün dışında sosyal işlevleri de olan bir ibadet hüviyeti kazandırmıştır. Bu çerçevede, putlar için kurban kesilmesi kesin bir biçimde yasaklanmış; Allah için olması koşulu ile feraa³ ve atira⁴ kurbanına sadece İslam'ın ilk yıllarında izin verilmesiyle beraber putlarla olan münasebetlerinden dolayı daha sonra temelden kaldırılmışlardır. Ancak putlarla bir ilgisi olmayan akika⁵ kurbanı ise ana hatlarıyla korunmuştur.(Yerlikaya, 2014, s. 289) Görüldüğü gibi İslam'ın bakış açısı; geçmişi tümüyle yok saymak olmayıp tevhid inancı esas alınarak geçmişte yapılan güzel uygulamalara da hayat hakkı tanınmıştır.

Geçmiş ve geçmişe dair olanı kutsama ve onları mutlak doğru olarak kabul etme anlayışı tarihin belli bir dönemiyle, belli nesille sınırlı olmayıp, aynı zamanda sosyal etkileşim kuralı gereği nesilden nesle geçerek süreklilik arz etmektedir. Kısmen de olsa İslam alemi de bundan nasibini almıştır. Her ne kadar İslam inancı bu anlayışı sert bir şekilde eleştirmiş olsa da, sosyal bir varlık olan insan, hangi inanca sahip olursa olsun kendisini bu geleneksel anlayıştan kurtarması zor olmaktadır. Öyle ki, sadece avam tabakası için değil herkes için içtihat kapısının kapandığını iddia edenler bu anlayış sahibi kişilerdir. Bu anlayış, yalnız başına birine dayanmadan ayakta duramayan, önceki insanları ve çalışmalarını kendilerine payanda yapan, öz güveni eksik, sorgulamayan, muhakemesiz ve mutlak itaate dayalı statik bir toplum meydana getirmiştir. Mevcut problemlerin sebeplerini dış faktörlere bağlayan, kendisiyle yüzleşmekten korkan, hatalarını ve eksikliklerini görmeyen ve hiçbir sorumluluk kabul etmeyen kapalı havza toplumlar bu anlayışa pek eğimli olup dinamik hayata rağmen mevcutla yetinmeyi tercih etmektedirler.

Allah Teala mukallitleri birçok yerde kınamaktadır (Maide, 5/104; Lokman, 31/21). Kitap ve Sünnet'in hâkim kılınmasını emreden Allah Teala bir ihtilâf çıkınca hakem olarak kitap ve sünnete başvurulmasını istemiştir (Nisa, 4/59).Yine hükmün yalnız kendisine âit olduğunu bildirmesi (Enam, 6/57; Yusuf, 12/40),dinde Allah ve Resulü'nden başkasına dayanmayı yasaklaması (Tevbe, 9/16), kendinden başkasının şari⁶ olarak kabul edilmesini yasaklaması (Tevbe, 9/35),kitap ve sünnete dâvet edilen bir kimse, her ne sebeple olursa olsun, onu terk ederse, kendisine büyük bir musibet isabet edeceğinin bildirilmesi (Nur, 24/63),taklidin haramlığına delâlet eder.

“Bilmiyorsanız zikir ehlinde sorun” (Nahl, 16/43) ayetindeki “zikir” Kur'an ve hadis, onun “ehli” de bunları bilen âlimlerdir. (İbn Kesir, 2010, IV/573) Dini kendi asli kaynaklarından öğrenmek gayet tabiidir. Bu nedenle Kitap ve Sünnet'e uymak taklit değildir. Zira Allah Teâlâ, kendine, resulüne ve ulü'l-emre itaati emretmiştir (Nisa, 4/59). Ulü'l-emre itaat, dinin uygulayıcıları olmaları bakımındandır. Yoksa onların kendi şahıslarına itaat emredilmemiştir. Dini konularda uzman olmayan kişi bu konuda ehliyet ve ruhsat sahibi, dini ilimlerde derin bilgiye sahip olan âlimlere sorması ve buna göre hareket etmesi doğal olmakla beraber gereklidir. Çünkü her alanın uzmanları olduğu gibi dinin de uzmanları vardır. Bunlar da dinde ihtisas sahibi din âlimleridir. Bu nedenle özellikle avam tabakasında bulunan mükellefler dini konularda ihtisas sahibi âlimlerin görüşlerine göre hareket etmeleri kesinlikle Kur'an'da eleştirilen taklide ve taklitçiliğe girmez. O halde, ictihad etmeye gücü yetmeyen kişinin ictihadla mükellef olmadığı, o kişi için hükmü bilme yolunun içtihadla ehil olana sormak olduğu hususunda Sahabe ve Tabiun icma etmiş demektir. (Şaban, 2007, 449) Selef, öncelikli olarak bu yolu takip etmiş, hiçbir zaman bunlar varken başka birisinin kişisel rey ve görüşüne göre hareket etmemiştir. Burada söz konusu ettiğimiz bu anlamda

³Feraa: Cahiliyye döneminde bereket getireceği beklentisi ile putlar için kurban edilen hayvanın ilk yavrusu.

⁴Atira: Cahiliye döneminde Recep ayının ilk on gününde putlar için kurban edilen hayvan.

⁵Akika: Yeni doğan çocuğun başındaki saçta Arapça'da akika denir. İstilahta ise, yeni doğan çocuk için kesilen şükür kurbanına verilen isimdir. Akika kurbanı kesildiği gün çocuğun saçı da tıraş edildiğinden bu isim verilmiştir. Maliki, Hanbeli ve Şafililerce akika kurbanı kesmek sünnettir. Hanefilere göre ise mubahtır.(Bkz. Karagöz, İsmail vd., Dini terimler Sözlüğü, DİB Yay., Ankara 2010, s.16.)

⁶Şari': Hukuki hükümlerin koyucusu ve kaynağı anlamında fıkıh usulü terimi. (Akgündüz, Ahmet, “Şari'/Hakim” DİA, İstanbul 1997, XV/182-183)

taklit olmayıp, kişinin kendi bilgisi ölçüsünde malumatı sorgulama sorumluluğunu yerine getirmeden, mevcut uygulamaları olduğu gibi kabul edip uygulamasıdır.

Gelişmeyi engelleyen en önemli sebeplerinden birisi de arkasından gittiğimiz şahsiyetlerin fikirlerini, bazen de kendi fikirlerimizi kutsamamızdır. Peygamberlerden başka hiç kimsenin masumiyeti yoktur. Kaldı ki, peygamberler de vahye dayanmayan içtihatlarında bazen yanıldıkları olmuştur. Bu nedenle sahabe-i kiram içtihadı kapalı olan naslar ile aklın sahasına giren ve görüş beyan edebilecekleri hususları birbirinden ayırıyorlardı. Buna en iyi örnek olarak Hübab b. Münzir b. Cemuh'un Bedir savaşında karargâh kurulurken, karargahın yerini beğenmeyip Hz. Peygamberle aralarında geçen şu diyalog gösterilebilmektedir:

-Ey Allah'ın Resulü! Buraya nasıl karar verdiniz? Eğer burası Allah'ın seni indirdiği bir konaklama yeri ise bizim için onu ne ileri ne de ondan geri gitme hakkımız yoktur. Yok eğer bu bir rey, harb ve hile ise bilelim. Buna karşılık Hz. Peygamber; bilakis bu bir rey, harb ve hiledir. Bunun üzerine Hübab:

-Ya Resulallah! Burası konaklama yeri değildir. Milleti kaldır ve Kureyş'e en yakın olan bir suya gidelim. Ve orada inelim. Sonra o suyun ötesindeki kuyuların sularını bozalım. Sonra orada bir havuz yapalım ve su ile dolduralım ki Kureyş ile savaştığımızda biz içelim onlar ise içmesinler. Bunun üzerine Resulallah (s.a.v) dedi ki:

-Hakikatten bu görüşünle bize iyi yol gösterdin. Hz. Peygamber beraberindeki insanlarla kalktı, yürüdü ve Kureyş'e en yakın bir suya geldiği zaman orada indi. Sonra emretti; su kuyuları batırıldı, bozduruldu. Başına indiği su kuyusunun üzerinde ise bir havuz yaptı ve orasını su ile doldurdu sonra oraya kapları attılar. (İbn-i Hacer, 1991, II/10) Burada bir asker olan Hübab'ın ordu komutanı ve Allah'ın elçisi Hz. Peygamber'e karşı fikrini çekinmeden söylemesi dikkate değer ve takdire şayandır. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in bu itiraz karşısında bir asker dahi olsa isabetli ve doğru sözüne değer verip uygulaması, fikir hürriyetine değer vermesi açısından daha da dikkate değer ve takdire şayandır.

Düşüncelerimizi kapsayan bu kutsiyetle -bazen kasıtlı bazen kasıtsız- fikirlerimize bir masumiyet izafe ediyoruz. Halbuki Allah masumiyeti sadece peygamberlerine vermiştir. Ancak onlar masumdurlar. Bunu İslam ile islami fikir arasındaki farkı görebilen eski alimlerimiz yapmamıştır. Kendisine ne önünden ne de arkasından herhangi batıl bir şeyin bulaşmadığı Allah'ın vahyi olan İslam ile bu İslam'ın bir yorumu olan Müslümanların fikirleri arasındaki farkı ayırmak gerekir. Allah'ın vahyi olan İslam'ı tümüyle kabul etmemizle beraber, İslam'ın birer yorumu olan fikirleri tümüyle kabul etmemiz düşünülemez. Yani dini olduğu gibi kabul etmekle beraber dini bilgileri bu şekilde kabul etmemiz gerekemeyebilir. Çünkü dini bilgiler dinin birer yorumu olması hasebiyle mutlak doğru değildir. Bir kısmını alır bir kısmını almayabiliriz. Hatta yapıcı olmak şartıyla eleştirebiliriz.

İslami düşünce ortamına baktığımız zaman ilgilerin farklı farklı olduğunu görürüz. Fakat sonuçta hepsi de İslami çalışmaları övme konusunda birleşir. Eleştirilmesi ve rasyonalize edilmesi konusunda değil. (Çelebi, ts., s. 12) Bizim toplum ve ümmet olarak eskiyi ve eskiye dair olanları sorgulamaksızın ve olduğu gibi övmemiz bize yeni bir şey kazandırmayacaktır. Bunun yerine eskiden yapılan hataları düzeltmemiz (ıslah), boş bırakılan alanları doldurmamız (ikmal) gerekir. İslam'ın temel ilkeleri çerçevesinde sürdürülmeye çalışılan bireysel ve toplumsal çalışmalarda, insan faktöründen dolayı hataların olmaması mümkün değildir. İşte burada neden ve sonuç, ikisi arasındaki ilişkiden hareketle insan iradesi ile Allah'ın iradesi arasındaki ilişkilerin araştırılması kaçınılmaz hale gelir. Eğer bu kavramlar belirginleşmez, bilinçsizlik içinde gömülü kalır ve uygun davranış sergilenmezse hata yinelenir, zihniyet de metodik olmaktan uzak, varlığını sürdürür.

Toplumumuzda özeleştirici kültürü yok olup kaybolunca, mevcut olandan daha iyisini yapamama fikri ön plana çıkıp şöyle söylenmeye başlandı; elimizdekinden daha iyisini yapmak mümkün değildir. Elimizdekiler en iyileridir. Öncekiler sonrakilere bir şey bırakmamışlar. Bu şu demektir ki; ben aklımı kullanmaktan acizim. Yeni bir fikir ileri süremem. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinin bir kısmı muhkem diğer bir kısmı ise müteşabihdir. Hz. Peygamber Kur'an'ın

tüm ayetlerini tefsir etmemiştir. Bir kısmını tefsir etmiştir. Kendisinden sonra sahabe Kur'an'ı tefsir ederken luğavi bir yönelim sergilemiştir.(Gül, 2016,178). Daha sonra Müslümanlar onların yolundan ilerleyerek Kur'an'ı tefsir etmeye çalışmışlardır. Bu yüzden çok sayıda tefsir kitabı vardır. Bunda sınırlama yoktur. Her biri kendinden öncekilere benzemeyecek kadar yenidir. Nice ileri sürülmüş fikhi görüş vardır ki zamanımızdaki görüşlerden daha iyidir. Bütün bunların sebebi görüşlerin açık bir şekilde ortaya atılıp tartışılmasıdır.

Mevcudu en iyi olarak kabul edip savunmak toplum hafızasını dumura uğratan çok sakıncalı ve tehlikeli bir durumdur. Aynı zamanda işin kolayına kaçmaktır. Bazen biz de aynı hataya düşebiliriz. Yaptıklarımızı en iyi kabul edip bundan daha iyi bir şey olamayacağını savunuruz. Gerçekten çok iyi çalışmış olabiliriz. Fakat bir başkasının bizim yaptıklarımızdan daha farklı bir şey yapabileceklerine inanmıyoruz. Bu durum Allah'ın mahlukatına verdiği nimetlerine bir sınırlama getirmektir. Nitekim halk arasında "boynuz kulağı geçer" diye bir tabir vardır. Sonrakiler öncekilerin tecrübelerinden faydalanarak ve üzerine de yeni şeyler ekleyerek daha güzel bir ürün meydana getirebilirler. Medeniyetler ancak böyle gelişir. Tıpkı uzun atlama yapmak isteyen kişinin birkaç adım geri gidip hız alması gibi kültürel mirasımızdan alacağımız kuvvetle daha ileri gitmek mümkündür. Nitekim Davut (a.s) ile oğlu Süleyman (a.s) bir dava hususunda hüküm verirlerken, Davut (a.s) babası Süleyman (a.s)'dan daha isabetli hüküm verir. Bu durumun da normal olduğu, bilakis bu, Allah'ın bir nimeti olup dilediğine verdiğini beyan eden Allah Teala; *Davud'u ve Süleyman'ı da hatırla. Hani onlar, ekin hakkında hüküm veriyorlardı. O vakit geceleyin, bir kavmin davarı ekin tarlasına yayılmıştı (zarar vermişti). Biz de onların verdiği hükme şahitler idik.*(Enbiya, 21/78) Zira Allah Teala her ikisine de anlayış ve fikir verdiğini beyan etmektedir.⁷

Aklın ve düşüncenin eğitimi; düşünsel özgürlük elde etmek ve bunu engelleyecek olan şeylerle mücadele etmek, ecdadını, büyüklerini, gösteriş düşkünlerini, çoğunluğu vb. taklit etmemek, İslam'ın üzerinde durduğu hususlardır (Mutahhari, 1999, s. 38). Sorgusuz atalar yolu yaklaşımı, bilinçaltında gelişip kemikleşen, saf fitratı (yaratılışı) bozup, yeniden şekillendirerek insanı aslından saptıran tehlikeli bir hastalıktır. Onun için Kur'an atalar yoluna, eleştirisiz yaklaşarak, doğru mu yanlış mı diye sorgulamadan uyanları kınar. Yanılma seçeneklerini belirterek insanları uyarır (Çoban, 2007, 17). Hareketten, tartışmadan, fikirlerin çatışmasından ürken, korkan, uzak durmak isteyen kişiler ve toplumlar, güdülmeye yatkın kişiler ve toplumlardır. Baba, sultan, şeyh, kral, patron, şef, ne buyurmuşsa, kendi iradelerini bir tarafa bırakarak ona boyun eğmek, daha uygun, daha kolay ve akıllıca bir davranış gibi görünür böylelerine. Mutlak otorite Allah ve Resulü, mutlak doğru ayet ve sahih hadisler olmasına rağmen, yukarıda ismi geçen makam sahiplerine mutlak bağlılık göstermek, kişinin kendi iradesini bir tarafa bırakması demektir. Halbuki bu yaklaşım, kişiyi sorumluluktan kurtarmadığı gibi, hatalarını görmeyi ve dolayısıyla öz eleştiri yapmayı engellemektedir.

Sonuç olarak; gelişme, ilerleme isteği ve eğilimi insanın doğasında mevcut olup fitridir. Buna karşılık, ilim ve irfandan mahrum cahili toplumlarda gelişmelere direnmek, gelişme ve ilerleme isteğine paralel olarak devam etmiştir. Bu nedenle vahyin çizgisinden kayan insanları içine düşükleri bataklıktan çıkarmak için zaman zaman peygamberler gönderilmiştir. İlahi vahiy, insanın gelişim isteğine rehberlik eden, problemlerine doğru çözümler üreten ve aklını işlevsel hale getiren temel argümandır. Birçok ayette sorgulamayı ve eleştirel bir yaklaşımla doğruyu araştırıp bulmayı tavsiye eden Allah (c.c), insanın bu gelişme ve ilerleme isteğine katkı yapmaktadır. Tarih boyunca ataların peşinden giderek veya eskiden süregelen gelenek ve uygulamaları mutlak doğru kabul edip peygamberlere ve onların getirmiş oldukları kutlu mesajlarına karşı çıkan ve onlara sırtını çeviren taklitçiler, fitratlarına aykırı davranmak suretiyle, yaşadıkları sosyal çevrenin etkisinden bir türlü

⁷ Not: Rivayet edildiğine göre, bir adamın koyunları, gece vakti bir çiftçinin ekin tarlasına girmişler ve ekinleri ile bağlarını helâk etmişler. Nihayet, çiftçi zarar talebi ile Hz. Davud'un huzurunda koyun sahibi aleyhine dâva açmış. Zararın kıymeti, koyunların kıymetine denk geldiğinden, Davud (a.s) koyunların ekin sahibine verilmesini emretti. On bir yaşında olan oğlu Süleyman (a.s) ise, ekin tarlasını, eski haline gelinceye kadar koyun sahibine vermeyi ve bu müddet içerisinde koyunların sütü ile yünlerinden istifade etmek üzere, koyunları da ekin sahibine vermeyi uygun buldu. Bu hükmü babası da uygun buldu. Celaleyn, Daru'l-İbn Kesir, Beyrut 2014, s. 328; Hak Dini Kur'an Dili, Akçağ Yay., Ankara 2013, c. VI, s. 74)

kurtulamamışlar. İlahi mesajların önünü aydınlattığı akıllarını kullanıp gerçekleri aramak yerine körü körüne takip ettikleri atalarının, aşiret büyüklerinin, siyasi liderlerin ve bir kısım filozofların saplandığı şirk bataklığında kaybolup gitmişlerdir. Veya eskiyi, eskiden devralınan kültürel mirası, atayı, siyasi veya dini liderinin şahsını veya fikirlerini kutsayanlar gelişmelere ayak uyduramadıkları için yerinde saymışlardır. İyi ile kötüyü, doğru ile yanlış sorgulamayan veya sorgulamaktan aciz köle ruhlu insanlar özeleştiri yapmayı gerekli görmezler. Bu durum belli bir dönem ve nesille sınırlı olmayıp, tarihin her döneminde değişik versiyonlarla kendini göstermiştir. Bu ise bir nevi savunma psikolojisi olup, insanlar bu vesile ile yaptıkları hataları atalarının arkasına sığınarak, deyim yerinde ise onları kendilerine siper edinerek örtbas etmeyi daha kolay bir tercih olarak kabul etmişlerdir. Böylece gerçekleri görmek yerine sorumluluktan kaçmak suretiyle kendilerini avutmaya çalışmışlardır. Bu yaklaşım problemleri halletmediği gibi aksine artmasına ve kronik hale gelmesine sebep olabilmektedir.

SONUÇ

Toplumsal gelişmenin önündeki en önemli engellerden birisi de atalar kültü olarak ifade edilebilir. Bu tür kültürel değerler önceki nesillerden miras olarak alınmış ve bireylerin benliğine, karakterlerine derinlemesine yerleşmiş, onların kişiliklerinin adeta ayrılmaz bir parçası olmuştur. Kur'an, atalarının yanlış inançlarını ve hayat tarzlarını hiç sorgulamadan körü körüne sürdürerek hak dine karşı direnen inkârcıların tutumlarını anlatıp eleştirmiş, insanları taassuba düşmeden bilerek inanmaya çağırmıştır. Öte yandan gelişmenin önünde duran önemli engellerden biri olarak da taklidi göstermiştir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü vd. Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 2011.
- Armağan, Mustafa, Gelenek, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Ayverdi, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Bilnet Matbaacılık, İstanbul 2011.
- Bakırcıoğlu, Rasim, Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü, Anı Yay., Ankara 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuki İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul, ts.
- Celaledin el Mahalli, Celaledin es's-Suyuti, Tefsiru'l-Celaleyn, Daru İbn Kesir, Beyrut 2014.
- Çelebi, Halis, İslami Hareket ve Özeleştiri Üzerine, Rey Yay., (çev. MetinParıldı), Kayseri ts.
- Çelik, Celalettin, Din Sosyolojisi, Palet Yay., Konya 2013.
- Çoban, Mehmet, Otokritik, Çağlayan Yay., İzmir 2007.
- Guenon, Rene, Egemenliğin ve Çağın Alametleri, (çev. M. Kanık), İz Yay., İstanbul, 1990.
- Gül, Ahmet, Kur'an'da Kutsallık, Türkiye Alim Kitapları Yayınları, Saarbrücken-Almanya, 2014.
- Gül, Ahmet, "Su Kültü ve Tufan", Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu, 27-29 Eylül 2013 International Noah and Judi Mountain Sympozyumu, 27-29 September 2013, 2014, s. 183-194.
- Gül, Ahmet, "Sahabe Tefsirinde Luğavi Yönelim", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016/3, cilt: VII, sayı: 15, s. 175-186.
- İzutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, (Trc. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- İbn-i Hacer, Ebu'l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali bin Muhammed el-Askalanî, el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe, Müellif; Ahmed b. Ali, (Tah., Ali Muhammed el-Bücvî), DarülcilYayn., Beyrut, h.1412 (1991).
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, Tefsiru'l Kur'an'l-Azim, Beyrut 2010, IV/573.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, Kur'an'da İman Psikolojisi, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Karagöz, İsmail vd., Dini terimler Sözlüğü, DİB Yay., Ankara 2010.
- Mutahhari, Murtaza, İnsan-ı Kamil, (çev. İsmail Bendiderya), Kevser Yay., İstanbul 1999.
- Suruç, Salih, Kainatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı, Nesil yay., 552. baskı, İstanbul 2016, s. 149.
- Şimşek, İsmail, Felsefeden Tasavvufa Ruh Anlayışı, Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 19, Sayı:62; Bahar 2015, s. 549
- Şimşek, İsmail, Düşünce Tarihinde Tanrını Özgürlüğü Sorunu, Elis Yay., Ankara 2017.
- Siret-i İbn-iHişam, (Trc., Hasan Ege), Kahraman Yay., İstanbul 1994.
- Şaban, Zekiyyüddin, Usulü'l Fıkıh, TDV Yay., Ankara 2007.
- Tarhan, Nevzat, Değerler psikolojisi ve insan, Timaş Yay., İstanbul 2015.
- Yazır, M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Akçağ Yay., Ankara 2013.
- Yerlikaya, Ünal vd., İslam İbadet Esasları, Grafiker Yay., Ankara 2014.